

Eventyret som lignelse

Om H.C. Andersens »De Vises Steen«

Af Klaus P. Mortensen

The question of the immortality of the human soul was essential to the thinkers and poets of the golden age, including Andersen whose doubts increased with age and with the growing materialistic tendencies in theology and philosophy. He strongly rejected materialism, especially in his novel *To be or not to be* (1857) but also in the fairy tale »The Stone of the Wise Men« (1858). In *The Story of my Life* (1855) A. had claimed that the fairy tale just like the stories in the Holy Bible are not to be taken literally but as parables with a hidden meaning: an invisible thread or truth based on the unity of the beautiful, the true, and the good. The precondition for this parabolic opening of our eyes is the close cooperation of natural science (as conceived by H.C. Ørsted) and poetry. The fairy tale is thus composed as a gradual process of recognition in which the fictive persons display aspects of the futile striving for the stone of the wise men, that is: the answer to the question of immortality. But while the wisest of men and his four sons fail, his blind daughter succeeds in her unselfish efforts to save her mislead brothers because she 'sees' with the eyes of her soul. And in that endeavour the stone of the wise men reveals itself as being the word faith. To A. with his Lutheran orientation faith is not the result of human effort but of the grace of God. In this lies the decisive difference between the siblings. While the brothers are self centered their sister is unselfish. To A., who from personal experience knew that the fear of death is closely connected with being self centered, immortality is the suspension of the individualistic focus on the ego. It is open to discussion whether the »happy end« of the fairy tale is just wishful thinking. But in that context one should consider the fact that the story teller is not part of the fictive universe but positioned outside it. Because from such an angle it is possible to consider the tale as A.s attempt to do away with his own constant and intense occupation with his self by in creating a counter image to the very source of his fear of death and oblivion.

I

I det dybt personlige digt »En Stemning« (1864?) satte den aldrende H.C. Andersen ord på sit livs mest brændende spørgsmål. Besværgende lyder det:

Udødelighed! Du har i din Haand
Retfærdighedens Vægtskaal; Du maa være!
I Dig jeg siger, under Smertens Baand:
»Det Bedste skeer! Gud Herren Priis og Ære!«¹

Tanker som disse var H.C. Andersen bestemt ikke alene om. Forestillingen om sjælens udødelighed var et grundtema i guldalderen og debattere-

des heftigt af tidens teologer, tænkere og digtere: Kierkegaard, Ingemann, Heiberg, Martensen, Poul Martin Møller og mange andre.² Og enhver, der har læst blot udvalgte dele af H.C. Andersens forfatterskab, vil vide, at udødelighedsspørgsmålet gang på gang trængte sig på i den evigt usikre digters sind. Han svingede konstant mellem tilkæmpet overbevisning og nagende tvivl. I »Oldingen« (1874) hedder det fortrøstningsfuldt:

– Den Sjæl, Gud i sit Billede har skabt,
Er uforkrænkelig, kan ei gaae tabt;
Vort Jordliv her er Evighedens Frø,
Vort Legem' døer, men Sjælen kan ei døe!³

I dagbogen for den 5. marts 1872 kommer tvivlen derimod direkte og ubesmykket til udtryk ved nyheden om digteren Carsten Hauchs død:

Er han nu Støv og Aske, død, slukt brændt ud som Lyset, der ikke mere er til! Herre min Gud kan Du lade os heelt forsvinde! der er en Angst derfor og jeg er blevet for klog – og ulykkelig.⁴

Da han var ung og grænseafprøvende, kunne H.C. Andersen, som her i *Skygebilleder af en Reise til Harzen, det sachsiske Schweiz etc. etc., i Sommeren 1831* (1831), godt finde på at skrive:

hver Aften jeg lægger mig til Hvile, higer jeg efter den næste Dag, ønsker at den var, og naar den kommer, er det dog en Fremtid længer borte, der beskjæftiger mig. Døden selv har mig noget Interessant, noget Herligt, fordi en nye Verden da aabnes for mig. Hvad mon det egentligt er, mit urolige Jeg iler efter?⁵

Denne stadige horisontforskydning kunne den unge poet frejdigt forlænge hinsides døden. Men med erfaringen af fantasiens begrænsninger og besindelsen på dødens absolutte grænse for jegets udfoldelser indså H.C. Andersen, som han blev ældre, hvor tæt hans rastløst søgende gemyt var forbundet med angsten for livsophøret. Denne angst lod sig i længden ikke omgå, hverken ved digterisk udfoldelse eller rejsens oplevelsesfylde, men brød frem i sindet som nagende tvivl på troens sandheder, når han i nedtrykte stunder kredsedde om den altomfattende forgængelighed. Tvivlen slår da om i fortvivlelse som i den nådesløse nedtælling til intetheden i »Vinden fortæller om *Valdemar Daae* og hans Døttre« (1859) eller som

her i digtet »'Kommer aldrig igjen'« (1868), hvor den slidende vind har samme status som forgængelighedssymbol:

Alt farer hen som Vinden,
Her er ej blivende Sted.
Snart svinder Rosen på Kinden,
Smilet og – Taarerne med!

Hvorfor være bedrøvet?
Hen farer Sorg og Fortræd;
Alt farer hen som Løvet,
Tiden og Mennesket med!

Alt er Forsvinden – Forsvinden,
Ungdom, dit Haab og din Ven.
Alt farer hen som Vinden
Og kommer aldrig igjen!⁶

Det er fra sådanne svimlende fald ned i meningsløsheden, at udødelighedshåbet svinger sig op.

II

Et af de mest omfattende udtryk for H.C. Andersens angstfremkaldte kredsen om udødelighedsspørgsmålet er romanen »*At være eller ikke være*« (1857), hvor han imødegik tidens materialistiske trussel mod troen på en udødelig sjæl. I et brev fra den 27. december 1855 til Henriette Wulff udmaler han følgerne af den materialistiske reduktion af mennesket til en sjælløs maskine: »Mennesket bliver saaledes kun et Led i en heel Skabnings-Art; Udødelighed – Gud selv forsvinder – det er grueligt! Det kan ikke være saa«.⁷ Romanens hovedperson, Niels Bryde, ser ligesom den trolddomsramte Kay i »*Sneedronningen*« (1844) verden »gjennem Forstandens Glar«, men opgiver til sidst sit forstandshovmod og erkender, at han ikke kan »løfte sig over sig selv, holde sig oppe uden *Udødeligheds*-Haabet«.⁸ Og det er fristende at se »*De Viser Steen*«, der blev skrevet i efteråret 1858, som en videreførelse af den diskussion, H.C. Andersen førte med sin samtid – og ikke mindst sig selv i disse år.

»De Vises Steen« rummer ligheder med det klassiske Andersen-eventyr i kraft af udfaldene mod de menneskelige dårskaber, de spøgefulde selvfabrydelser og folkeeventyrtrækkene (fx de fire brødre, der drager ud i verden og den uskyldige søster, der redder dem). I den forbindelse er det dog værd at notere sig, at det andersenske eventyr ikke er én bestemt, fast-tømret genre, men en bred vifte af fortælleformer, svarende til digterens nysgerrige, eksperimenterelystne gemyt, der bestandigt søgte nye udtryksmuligheder. Det livsanskuelsesmæssige anliggende i »De Vises Steen« udmøntes således i en allegorisk form, hvor aspekter af den almenmenneskelige søgen efter en højere mening med tilværelsen er fordelt på de optrædende personer.

Der findes således et underliggende betydningslag, som eventyrets personer er tegn for, og som fortælleren trin for trin afdækker i skildringen af deres adfærd og skæbne. Denne dobbelthed af åbenlyst og skjult er en gennemgående egenskab ved det andersenske eventyr, og H.C. Andersen sidestillede det derfor med parablen, den bibelske lignelse. I *Mit Livs Eventyr* (1855) skriver han:

I de ældste Tider virkede Digtetekunsten meest ved hvad man kalder Eventyr; selv *Bibelen* er indklædt Sandheder og Viisdom i hvad vi kalde *Parabler* og *Lignelser*. Nu veed vi Allesammen at Lignelsen ikke skal tages lige efter Ordene, men efter Betydningen der er lagt i disse, efter den usynlige Traad, som ogsaa løber der!

Vi veed, at naar vi høre *Eccho* fra Muren, fra Mark og Høider saa er det ikke Muren, ikke Mark og Høider, som taler, men en Gjenklang af os selv, og saaledes skal man ogsaa i Eventyret, i Lignelsen see at finde os selv, finde den Betydning, Lærdom og Glæde vi kunne faae ud der af.

Saaledes stiller sig Digtetekunsten ved Siden af Videnskaben og aabner vort Øie for det Skjønne, Sande og Gode.⁹

I kraft af sin lignelsesform opfanger eventyret det ellers usynlige i den umiddelbart synlige verden. I eventyret kan mennesket få indsigt i de fælles vilkår og kræfter, der i det skjulte betinger den menneskelige eksistens. Denne øjenåbning formidles imidlertid ikke blot af digtningen, men også af videnskaben. I det førnævnte brev til Henriette Wulff understreger H.C. Andersen, at for ham »belyser Videnskaben just den guddommelige Aabenbaring; jeg gaar med aabne seende Øine til det Maal de Andre blindt hen søge til. – Vor Herre kan godt taale at sees paa med den

sunde Forstand han gav os«. ¹⁰ Forstanden eller fornuften er nemlig en integreret del af digtningens væsen. Helt tilbage i rejseskildringen *En Digters Bazar* (1842) havde H.C. Andersen hævdet: »I Poesiens Rige ere ikke Følelsen og Phantasien de eneste, der herske, de have en Broder, der er ligesaa mægtig, han kaldes Forstanden, han forkynder det evige Sande, og i dette ligger Storhed og Poesi!« ¹¹

Forstanden eller fornuften er da den fællesnævner, som begrunder, at digterisk og videnskabelig virksomhed har et fælles grundlag. ¹² Denne fornuft er ikke en individuel egenskab, men den altgennemtrængende ånds tilstedeværelse i naturen og i menneskets bevidsthed. Eventyret er således nok en frugt af den digteriske fantasi, men dets billedtale udspringer af og henvender sig til menneskets evne til at gå om bag fænomenerne og finde den usynlige tråd – ånden – i det værende og i sig selv. Og det er netop denne skjulte åndelige betydning, som er målet for personernes søgen i »De Vises Steen«. Eller rettere: den *er* de vises sten.

III

Med sin skelnen mellem digterens åbne, seende øjne og de andres blindhed foregriber H.C. Andersen den dialektik mellem blindhed og synsevne, som gør »De Vises Steen« til et centralt eventyr i det sene forfatterskab, en tekst af næsten programmatisk karakter. Den konkretiserer idéen om eventyret som en erkendelsesvej, der forener videnskab og poesi og dermed åbner menneskers øjne for indsigt i de fundamentale livssandheder. Eventyrets titelsymbol: de vises sten, *lapis philosophorum*, kan spores mere end 2000 år tilbage og er kendt som et alkymistisk begreb for den substans, der kan omskabe uædle metaller til ædle og i den forstand har helbredende, helende kraft. De vises sten har derfor været forbundet med fuldkommenhed og udødelighed og i nogle traditioner tillige været et rent åndeligt begreb for vejen til den højeste indsigt. Og det er i denne åndelige betydning, vi møder de vises sten i eventyret, hvis fortæller vil vide, at stenen er opstået ved det tryk, som denne verden udøver på treenheden af »det *Skjønne, Sande og Gode*«. ¹³

De vises sten er således essensen af disse tre tilværelsesdimensioner, der spillede en afgørende rolle i tidens tænkning. Før H.C. Andersen begav sig ud på sin første store udenlandsrejse, sammenfattede vennen og mentoren H.C. Ørsted sin lære på et lille stykke papir (dateret 21. april 1833), som digteren tog med sig – også i åndelig henseende:

Fornuften i Fornuften = det Sande,
Fornuften i Villien = det Gode,
Fornuften i Phantasien = det Skjønne.
Mind ved denne Text til mangen Samtale¹⁴

»De Viser Steen« er ét blandt mange forsøg i forfatterskabet på at udfolde denne ørstedske lære, ikke som abstrakt læresætning, men som lignelse. Fortællingen former sig da også som en leddelt erkendelsesproces, hvor blindgyder i tur og orden afprøves og forkastes frem mod fundet af de vises sten: den endelige og forløsende indsigt i enheden af det sande, gode og skønne. Fortælleren benytter sig således af en art udskilningsmetode, der ad flere omgange og på flere niveauer fører læserne fra udenværkerne ind mod det væsentlige, uomgængelige.

Denne metode gør sig gældende allerede i eventyrets underfundige indledning, hvor fortælleren tøjler sin fortællelyst og tilbøjelighed til at gå ud ad historiens mulige tangenter. På sin vej frem til handlingens udgangspunkt: Indieland med solens træ og den vise hersker og hans fem børn, lægger fortælleren ud med at henvise til Christiern Pedersens krønike om Holger Danskes erobring af Indieland¹⁵ og sagnene omkring Jon Præst,¹⁶ hvorefter han afbryder sig selv med bemærkninger om, at det er lige meget, om læseren kender disse overleveringer, for de kommer ikke historien ved. Ja, om selveste solens træ hævder han, at det vil læserne aldrig få at se, ligesom han senere anfører, at det er ligegyldigt, om vi kender den vise herskers navn.

Fortælleren rydder altså beslutsomt distraherende kendsgerninger og fortællinger af vejen til fordel for den egentlige fortælling og markerer dermed diskret, at læsernes vej til de vises sten er betinget af fortællerens autoritet alene – fx når fortællingen derpå zoomer ind på det vidunderlige solens træ med det frodige liv, videre til slottet i dets midte og herfra ind til slottets hersker, den viseste af alle vise sandhedssøgere. Bevægelsen mod det væsentlige standser imidlertid ikke her, men fortsætter hinsides det fysiske rum ind i den vise herskers bevidsthed, hvis begrænsning afsløres ved det kernespørgsmål, som selv han ikke magter at finde svaret på: spørgsmålet om udødelighed. Systematisk har han udforsket de forestillinger, som udødelighedshåbet har affødt i mennesker, og processen kulminerer, da han overvejer religionens trøstende tale om, at vi efter døden går »Til det evige Liv« i himlen. Men da han så for sit indre blik hæver sig op i det himmelrum, jordkuglen svæver i, møder han ikke lys, men mørke: »da blev den Luft, vi nede kalde klar og gjenemsigtig, 'den

rene Himmel,⁷ et kulsort Mørke, stramt som et Klæde, og Solen var at see gloende uden Straaler«. ¹⁷

Denne apokalyptiske vision er en følge af den grænseløse spørgen, som udødelighedshåbet driver mennesket til, og som får det til at sætte spørgsmålstegn ved selv religionens mest dyrebare forestillinger og dermed anfægte sine egne inderligste forhåbninger. Den spøgefulde udskilningsmetode, fortælleren udsætter læseren for i eventyrets indledning, har sin dybtliggende rod i denne religiøst motiverede erkendelsestvang og det skræmmende mørke, den udmunder i. Men det er samtidig fra dette kaos, at eventyrets insisterende søgen efter de vises sten udgår som en nødvendig modbevægelse. Den tager sit afsæt i den vises definitive nederlag, som indtræffer, da han, selv om han samler alt materielt og åndeligt lys, ikke magter at skønne, hvad der står på bladene i den Sandhedens Bog, som han gransker. Da han kommer til det afsnit i bogen, der er betitlet »*Livet efter Døden*«, konfronteres han med en uoverskridelig grænse for sine erkendelsesevner:

I Slottets Lønkammer laae den største Jordens Skat: »*Sandhedens Bog*.« Blad for Blad læste han i den. Det var en Bog, hvori ethvert Menneske mægter at læse, men kun stykkeviis. ¹⁸

Her skal læseren imidlertid være på stikkerne. For med ordet *stykkevis* henviser fortælleren stilfærdigt til en af *Det Nye Testaments* nøgletekster, Paulus' Første Brev til Korintherne, nærmere betegnet kap. 13 vers 12:

Thi nu see vi ved et Speil, i en mørk Tale, men da [dvs. når det fuldkomne kommer v. 10] skulle vi see Ansigt til Ansigt; nu kjen-der jeg i stykkeviis, men da skal jeg erkjende, ligesom jeg og er kjendt (1819-oversættelsen).

IV

Dermed bliver eftersøgningen af de vises sten til et åbenlyst kristent anliggende. Det vedrører menneskets uafklarede forhold til sin fornuft og sine sanser, men derudover også forventningen om en fremtidig fuldkommenhed, hvor mennesket ikke længere er udelukket fra den fulde erkendelse. Et sådant ideal udmaler den vise for sine børn, da han fortæller

dem, at de »fem Sandse-Evner ere givne indad og udad, Rod og Top, Legeme og Sjæl«. ¹⁹ I den situation, hvor ordene falder, er børnene og deres verden endnu hel; der hersker for dem ingen forskel mellem ydre og indre. Deres barneverden er netop en umiddelbar enhed af det skønne, sande og gode. Men i det moment, hvor brødrene løsrives sig som selvbevidste individer og drager fra hjemmet ud i den store verden for hver især at finde de vises sten, da går denne hidtil harmoniske verden i opløsning.

Opløsningen ytrer sig ved, at de sanser, som de fire brødre orienterer sig efter: synet, hørelsen, lugtesansen og smagssansen, hver især løsrives fra de øvrige sanser og absoluteres. De sanser, som i deres samvirken er menneskets kilde til indsigt i den fysiske verden, optræder altså stykkevis og delt. Følgen er, at alt ender med at fremstå forvrænget, ja ondt for den enkelte broder. I eventyrets univers tilskrives forkvaklingen ondskabens inkarnation: Djævelen. Han er tydeligvis beslægtet med den trolddjevæl, hvis splintrede spejl fordærver lille Kays syn på verden i »Sneedronningen«. Fælles for de to diabolske magthavere i »Sneedronningen« og »De Visers Steen« er, at i dem er det onde og vrangvendte uløseligt forbundet med selvbevidstheden, som opløser sansen for omverdenen. De fortroldede bliver sig selv nok: i al deres ensidighed forveksler brødrene den enkelte lille del med det hele. Således betragtet gør selvisheden blind for verdens egentlige sammenhæng, og denne blindhed er ensbetydende med fortabelse.

Logisk nok er det de vildfarne brøders blinde søster, som træder til og frelser dem. Hendes andre sanser er intakte og samvirker i kraft af den femte sans: følelsen – både den fysiske føleevne og den åndelige indfølelse. Som der står: »Inderligheden var hende Syn for Sagn«. ²⁰ Mod hende, der minder om Gerda i »Sneedronningen«, kan djævelen intet stille op, for hun er uselvishedens inkarnation. Hvor de seende brødre er blinde, er deres blinde søster seende. Når den blinde på denne måde er den sandt seende, beror det netop på hendes manglende selvoptagethed: hun opfatter ikke verden stykkevis og delt, men som hel, fordi hendes synsevne er af sjælelig art. I hende er den oprindelige balance mellem sind og sans intakt. Det er derfor velovervejet, når H.C. Andersen knytter lignelsens væsentligste kendetegn, tråden, til hende. Hun har egenhændigt spundet den usynlige tråd, som løber gennem hele eksistensen, og som sikrer, at hun ikke går fejl trods sin fysiske blindhed. I hendes hånd samles alle fortællingens tråde, og af den grund magter hun i al sin magtesløshed at overvinde det fald ud af det gode, sande og skønne, som indtræffer, da brødrene drager ud for at finde de vises sten.

»De Viser Steen« handler om dette falds nødvendighed, for så vidt som det er prisen for selve det at blive et selvstændigt tænkende, voksent menneske. Men eventyret skildrer også faldets overvindelse. Ligesom i folkeeventyret er heltens kamp mod det onde og den deraf følgende lidelse betingelsen for sejr – i »De Viser Steen« den forening af legemligt og sjæleligt, rod og top, som den gamle sandhedssøger talte om. Set i det perspektiv udgør brødrenes mislykkede søgen de afgørende sidste led i eventyrets afdækning af verdens inderlige sammenhæng.

Fra det funklende støv, som i eventyrets slutning udgår fra søsterens hånd og lægger sig over sandhedsbogens hvide blade, stiger det lysende ord tro. Dette støv er uendeligt fint, på én og samme tid stofligt og åndeligt og anskueliggør dermed ophævelsen af den dobbelthed, der er eventyrets og lignelsens drivkraft: den øjenåbnende vekselvirken mellem den bogstavelige og den overførte betydning, mellem det fysisk håndgribelige, forgængelige og det åndelige, uhåndgribelige, uforgængelige. Først i det øjeblik, hvor det sidste gennemtrænger det første, opløses faldets følgevirkning: dobbeltheden.

V

H.C. Andersen var i mangt og meget en ukonventionel kristen. Men han var samtidig dybt forankret i en luthersk tankegang, der ikke just stod øverst på den intellektuelle dagsorden i hans samtid. Grundpræmissen for Luthers kritik af den katolske kirke var, at mennesket ikke kan påberåbe sig sine gerninger over for Gud, og det vil i sin yderste konsekvens sige, at det heller ikke kan påberåbe sig sin tro. For mennesket kan ikke *ville* tro, troen er ikke følgen af en beslutning. Troen er derfor heller ikke en menneskelig ydelse, en individuel præstation, men i lykkeligste fald en nådegave. Og det er præcis denne lutherske grundsætning, der slår igennem i eventyrets slutning. Den opofrende og værgeløse søster er ikke som brødrene – med et udtryk fra Luthers kommentar til Paulus' Brev til Romerne – indkroget i sig selv (*incurvatus in se*). Hun er ligesom heltinden Esther i »*At være eller ikke være*« fuldkommen selvforglemmende. I denne selvforglemmelse findes udødeligheden – udødelighed forstået som fraværet af selvbevidsthed og dermed bevidstheden om at være et ene-stående, men også forgængeligt jeg. Ganske sigende forbinder H.C. Andersen i det førciterede dagbogsudsnit det at være ulykkelig med det at være for klog, dvs. reflekteret.

I eventyrets slutning synes den nægende tvivl på udødeligheden at blive ophævet af troens under. Man går imidlertid fejl, hvis man antager, at fortæller Andersen hermed ville antyde, at han besad de visers sten. Hvad det angår, skal læseren huske på digterens ord om lignelsen som en indirekte meddelelse. Så man bør, som altid med H.C. Andersen, læse mellem linjerne. Eventyrets fremstilling af den troskyldige, uselviske søster bærer dybe mærker af selvovertalelse, ja besværgelse, for så vidt som digteren ikke ligefrem var et selvforglemmende menneske. Den kronisk selvreflekterede digter kendte om nogen forfængelighedens og selvoptagethedens helvede. Alligevel ville det være misvisende at opfatte den blinde søster som et ønskebillede, slet og ret. Det enkle hos H.C. Andersen er aldrig endtydigt. Som person er søsteren nok bærer af dobbelthedens ophævelse, men det er fortælleren ikke. Han fortæller *om* den. Fortælleren er ikke ét med sin fortælling. Hans rolle som fortæller er tværtimod uadskillelig fra den dobbelthed, som er faldets vilkår, og som driver hans fortælling frem. Som ønskebillede indebærer den enfoldigt troende søster derfor også en digterisk selvdistancering. I hendes skikkelse skaber den overmåde selvbevidste lignelsesfortæller Andersen et modbillede til den djævelske selvoptagethed og selvfordobling, som hans undergangsangst udsprang og nærrede sig af.

Og hans kunst, ikke at forglemme.

Noter

Artiklen er en revideret version af et foredrag holdt på Det Kongelige Bibliotek i anledning af overdragelsen af originalmanuskriptet til »De Visers Steen« den 10. maj 2011.

1. De litterære citater anføres efter *ANDERSEN. H.C. Andersens samlede værker*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal, København 2003-2007. Her fra bd. 8, s. 478.
2. Jf. Lasse Horne Kjældgaard *Sjælen efter døden. Guldalderens moderne genembrud*. Gyldendal, København 2007.
3. *ANDERSEN*, bd. 8, s. 436.
4. *H. C. Andersens Dagbøger 1825-1875*. Udg. af Kåre Olsen m.fl. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og G.E.C Gads Forlag, København 1971-1976. Bd. 9, s. 232.
5. *ANDERSEN*, bd. 4, s. 126.
6. Bd. 8, s. 409.
7. *H. C. Andersen og Henriette Wulff. En Brevveksling*. Udg. af H. Topsøe-Jensen. Flenstedts Forlag, Odense 1959. Bd. 2, s. 250.

8. *ANDERSEN*, bd. 6, s. 147.
9. Bd. 18, s. 202.
10. *H. C. Andersen og Henriette Wulff. En Brevveksling*. Udg. af H. Topsøe-Jensen. Flensteds Forlag, Odense 1959. Bd. 2, s. 250.
11. *ANDERSEN*, bd. 14, s. 235.
12. Forholdet mellem poesi og naturvidenskab er bl.a. behandlet i Klaus P. Mortensen *Tilfældets poesi. H.C. Andersens forfatterskab*. Gyldendal, København 2007, især s. 84-94.
13. *ANDERSEN*, bd. 2, s. 360.
14. Bd. 16, s. 284.
15. Christiern Pedersen *Kong Olger Danskis Krønike* fra 1534, udg. af C.J. Brandt i *Christiern Pedersens Danske Skrifter*. Gyldendal, København 1850-1856. Bd. 5, s. 134.
16. Sagnene om Jon Præst findes i folkebogen *Jon Præst*, som kendes fra et dansk håndskrift fra ca. 1500, og som tryktes 1510.
17. *ANDERSEN*, bd. 2, s. 358.
18. Smst. s. 359.
19. Smst. s. 360.
20. Smst. s. 359.